

PETR KOPECKÝ-CAS MUDDE

Mire tanít minket a kelet-európai irodalom a demokratizálódásról (és viszont)?

A berlini fal leomlásának nagy hatása volt a világpolitikára és annak kutatására is. Kiszabadította Kelet-Európát a „szovjetológusok” szektás kezei közül, és lehetővé tette, hogy bekapcsolódjon az összehasonlító politológiai kutatások szélesebb területébe (Eikert, 1999; von Beyme, 1999). Mi több, következményként a demokratizálódás kutatásában (ismét) az összehasonlító politológia területe vált meghatározóvá. Amikor ezt mondjuk, megállapítható, hogy tiz esztendővel később, miközben Kelet-Közép-Európa láthatóan sikerrel integrálódott az összehasonlító politikatudományi kutatásokba, a posztszovjet térség tanulmányozása mintha visszahúzódna a „posztszovjetológiába” (ami részben tükrözi a későbbiekben tárgyalandó két szubrégión demokratizálásának eltérő útját).

A posztkommunista Kelet-Európában zajló politikai változásokat illető kezdeti feltételezések eltértek egymástól. Sokak számára a „posztkommunizmus” a közelmúltban bekövetkezett dél-európai és latin-amerikai átmenetek jól ismert témakörének egy változata volt. Egyes kutatók elismerték ugyan a politikai, társadalmi és gazdasági reformok Kelet-Európára jellemző egyidejűségét és összehangolatlanságát, mégis azzal érveltek, hogy kezeljük ugyanazzal a fogalmi és elméleti eszköztárral a demokratizálódás ezen eseteit, mint a korábbiakat, amelyekkel megegyezők (Schmitter-Karl, 1994; Karl-Schmitter, 1995). Véleményük szerint a különbségeket túlhangsúlyozzák, illetve a különbségek valójában nem hátráltatják a régiók közötti összehasonlításokat. Sőt még azt is feltételezték, hogy Kelet-Európa

szemlélhető azon fogalmi nagyító-lencsék segítségével, amelyeket Dél-Európa és Latin-Amerika tapasztalatai csiszoltak, és a régió hasznos adathalmazt szolgáltat a meglévő irodalom gazdagításához.

Mások ennél óvatosabbak voltak, és kezdettől fogva hangsúlyozták, hogy új analitikus fogalmakra van szükség a kelet-európai átmenetek eltérő dimenzióinak magyarázatához. Ezek a szerzők rámutattak a kommunizmusból való kiszabadulás multidimenziós természetére, beleértve a politikai, a társadalmi és a gazdasági válságokat is (Offe, 1991; Elster, 1993; Bunce, 1995a). A kommunizmus tapasztalatai és a régióban bekövetkezett politikai változás dinamikájára gyakorolt hatásaik messzemenő különbségeket mutatnak a déli félteke önkényuralmi rendszereihez képest. Következésképpen megkérdőjelezték a létező demokratizációs paradigmák érvényességét és azon modellek alkalmazhatóságát, amelyeket a nem kommunista társadalmak megértése céljából fejlesztettek ki. E nézet szerint logikusnak látszott, ha inkább a posztkommunista országok csoportján belüli összehasonlításokra összpontosítunk, és az új problémákra új válaszokat keresünk.

Nem kétséges, hogy az effajta vita, amelyet a legvilágosabban a *Slavic Review* (Schmitter-Karl, 1994; Bunce, 1995b; Karl-Schmitter, 1995) vonatkozó írásai példáznak, rámutatott az összehasonlító politológia súlyos módszertani gondjaira. Ám ahhoz sem fér kétség, hogy Kelet-Európa a politikai változások tanulmányozóinak termékeny talajt kínál, és a demokratizálódás kutatása iránt megnövekedett érdeklődés e területet fellendítette. Más szóval tekintet nélkül az egyes kutatók intellektuális ízlésére vagy tudományos hagyományaira, a legtöbb kutatás kereteinek meghatározása, valamint az átalakulás (különböző) eredményeinek magyarázata, amely egy évtizeddel a kommunizmus kimúlása után kezd kikristályosodni, „nem került el” az elemzés jól ismert eszköztárát.

Cikkünkben a Kelet-Európa demokratizálódásával foglalkozó irodalom tematikus tárgyalását tűztük ki célul, hangsúlyozva az eredményeket és a problémákat, majd következtetéseket vonunk le a jövő kutatási napirendje számára. Az első rész igyekszik rávilágítani a demokratikus átmenet és konszolidáció egykönnyen meg nem ragadható fogalmainak használatára a Kelet-Európával foglalkozó irodalomban. A második részben azokra a különféle elméleti megközelítésekre összpontosítunk, amelyek magyarázni kívánják a régióban folyó demokratizáció különféle eredményeit. A harmadik részben pedig javaslatot teszünk arra, hogy a demokratizálódás jövőbeli kutatásai mit tüzzenek napirendre, és különösen felhívjuk a figyelmet a nemzet- és államépítési folyamatok szerepének tanulmányozására, valamint a nemzetközi dimenzióra Kelet-Európa demokratizálódásának szélesebb körű folyamatában.

FOGALMI ZÚRZAVAR

A kelet-európai demokratizálódással foglalkozó irodalomban felhasznált fogalmak között a legnyilvánvalóbb két kulcsfogalom alkalmazása, amelyek a latin-amerikai és dél-európai kutatásokból származnak: az átmenet és a konszolidáció. E „kölcsonvétel” eredményei vegyesek. A cikkek, könyvek és szerkesztett kötetek mostani özöne ellenére, amelyek különösen a demokratikus konszolidációval foglalkoznak, a kelet-európai „tranzitológia” és „konszolidológia” ma még embrionális szakaszában tart, különösen az elméletalkotás tekintetében. A legtöbb tanulmány nem is annyira elméleti, mint inkább eleven részletekkel írja le a (poszt-) átmeneti országok politikai és társadalmi fejleményeit. Mindkét fogalom megszenvedti ezt, hiszen eredeti értelmüket és feltételezéseiket vagy figyelmen kívül hagyják, vagy „kinyújtóztatják”, avagy felcserélhetően használják azokat. Következésképpen a tudományos közösségben hatalmas zűrzavar uralkodik abban a tekintetben, hogy pontosan mit is jelent a demokratikus átmenet és a konszolidáció, és pillanatnyilag a meghatározások gazdag változatosságáról beszélhetünk (Munck, 1994; Plasser-Ulram-Waldrauch, 1998: 44–45; Schedler, 1998).

Eredeti értelmében az átmenet az az időszak, amely eltelt a régi rendszer lebontása és az új felállítása között (O'Donnell-Schmitter, 1986). Az átmeneteket rendkívül bizonytalan folyamatoknak tartották, amelyek nagyban függenek személyektől és különféle politikai csoportosulásoktól, valamint a szereplők stratégiai választásától abban az időszakban, amikor küzdöttek az új rendszer játékszabályainak és azok természetének kialakításáért. A folyamatot mindkét végén más (típusú) rendszerek által lezártnak határozták meg: ha sikeres volt, ez azt jelentette, hogy az egyik végén az önkényuralmi rendszer állt, a másikon pedig a demokratikus rezsim (O'Donnell, 1992; Plasser-Ulram-Waldrauch, 1998).

Általában az átmenet kutatói a demokráciát Schumpeter (1943) és Dahl (1971) híres meghatározásai nyomán minimális és eljárási tartalommal értelmezik. Pontosabban a demokrácia felé tartó átmenetet akkor tekintik befejezettnek, amikor az érintettek sikeresen megállapodnak a demokratikus szabályokban (Di Palma, 1990); ez pedig magában foglalhatja – de nem mindig szükségszerűen – egy új alkotmány elfogadását és az első szabad választások megtartását. Az átmenet tanulmányozásától nem várták el, hogy pontosan jelölje meg, miféle demokrácia fog kibontakozni, mennyire lesz mélyen gyökerező és szilárd. Sokkal inkább betekintést kellett kínálnia a változás dinamikájába a politikai változás kezdeti szakaszaiban, és felmérni a folyamat eredményét széles, általános fogalmakkal, mint amilyen a demokrácia, a *demokratúra*, a *dictablanca* stb. (Munck, 1994; Schmitter, 1994).

Ezzel szemben eredendően a konszolidáció lényegének azt tartották, amikor meghatározzák és rögzítik a demokratikus verseny alapvető szabályait (Di Plama, 1990); nevezetesen az átmeneti szakaszban elfogadott demokratikus szabályok és intézmények összességét rendezett, elfogadható és előre látható mintákká alakítják át (Schmitter, 1994). Ezért a konszolidáció szakaszát elsődlegesen a rutinizált (intézményi) struktúrák megnövekedett jelentősége jellemzi, amelyek elkezdik befolyásolni a politikai szereplők magatartását szemben az átalakulás illékonyabb folyamatával, amikor az akaratlagosan viselkedő szereplők határozzák meg azt, amikor „szabályok fölött” küzdenek egymással olyan események sorozatában, amelyeket láthatóan nem kötnek struktúrák. A konszolidáció azon megállapodások, elrendeződések és intézmények részlegesen újra történő meghatározásán nyugszik, amelyek még az átmenet folyamatából bontakoztak ki, és/vagy ezen rendelkezések megszilárdulásán, megerősödésén és rutinná válásán alapul. Azt is jelenti továbbá, hogy eltávolítottak minden, a demokráciával ellentétes rendelkezést, de bizonyos eredményekre szükség volt az átmenet lehetőségének megteremtéséhez; például a korábban uralkodott kommunista párt tagjai számára biztosítottak bizonyos számú parlamenti mandátumot, mint ez történt különböző kelet-közép-európai országokban az első, 1989 utáni parlamentekben.

Nem meglepő, hogy a kilencvenes évek elejének Kelet-Európájával foglalkozó irodalom legnagyobb része az átmenet folyamatára összpontosított. Eltekintve attól, hogy meg kellett békülni a kommunista uralom megdőbbséteén gyors összeomlásával, amit a társadalomtudományok (beleértve a szovjetológiát is) nem jeleztek előre (Von Beyme, 1996), ez az irodalom főképpen a demokratizálódás első pillanataival foglalkozott. Különösen pedig olyan kérdésekkel, hogy miért és hogyan omlottak össze a kommunista rendszerek, valamint elemezték a távozó kommunista elit és a fellépő demokratikus elit alkudozásainak dinamikáját (Bermeo, 1992; Welsh, 1994). Az irodalom továbbá az alkufolyamat lehetséges kimenetelére összpontosított, gyakran a nagyon divatos racionális választási modellek fogalmain keresztül szemlélve azt (Przeworski, 1991; Colomer, 1994), és tesztelte egyik-másik kezdetleges modellt, amely összekapcsolta az átmenet modelljeit azok eredményével (Welsh, 1994; Munck-Skálnik Leff, 1996). Ezekből a vizsgálódásokból a legvilágosabban az derült ki, hogy a posztkommunista nyomvonalakat igencsak óvatosan kell kezelni, mert az átmenetek az eredmények egész sorához vezettek, a demokrácia és az önkényuralom különböző változatai egyaránt megtalálhatók közöttük (Karatnycky, 1997; von Beyme, 1999).

Az eredmények sokfélesége mellett ugyancsak meglepő, hogy a Kelet-Európával foglalkozó irodalom figyelme immár a de-

mokratikus konszolidáció kérdései felé fordult. Talán arról van szó, hogy a „történelem végének” bejelentésével és annak feltételezésével, hogy a liberális demokrácia lett a modern politika meghatározó berendezkedése, a kelet-európai országok sok megfigyelője arra számított, hogy az átmenetek csupán ugyanannak a demokratikusnak nevezett folyamatnak időspecifikus szakaszai. Az átmeneteket természetesnek tartották. Mi több, ez az indokolatlan áttérés a konszolidáció vizsgálatára részben talán abból is fakad, hogy az átmenet és a konszolidáció elemzése egyaránt két, egymással összefüggő problémától függ: a demokrácia meghatározásától és magának a folyamatnak a definiálásától. Elfogadva, hogy a demokrácia fogalmát igen sokféleképpen értelmezik, beleértve a nem demokratikus alternatívák különféle értelmezéseit is, könnyebben érthető, hogy Kelet-Európában a posztkommunizmust mind az átmenet, mind a konszolidáció szempontjából tanulmányozták.

Ez azt eredményezte, hogy az átmenetet és a konszolidációt egyetlen fogalomná és problematikává elegyítették, gyakran felcserélhetőként közelítették meg és ezzel összezavarták a két fogalom használatát. A mi értelmezésünk szerint a tényleges „átmenet”, amelynek középpontjában a demokrácia „elültetésének” kezdeti próbálkozásai állnak, még mindig olyan perspektíva, amely Kelet-Európában, különösen a posztsovjet és a posztjugoszláv országokban igencsak megérdemli a figyelmet. Továbbá, a kommunizmus összeomlását gyorsan követő fejlemények sora arra utal, hogy a demokratizálódással foglalkozó kutatásokon belül világos különbséget kell tennünk a kommunista (vagy általában az önkényuralmi) rendszerekből a demokrácia felé vezető átmenet („transition”), valamint azt követően a kezdeti demokratikus berendezkedésből egy valóban konszolidált demokrácia felé tartó átmenet („konszolidáció”) között. Értelemszerűen a konszolidáció csak akkor kezdődhet el, ha az átmenetet sikerrel megvalósították. És ezzel nem tagadjuk, hogy a gyakorlatban ezek a folyamatok átfedhetik egymást. Bizonyos vonatkozások fontosak a demokrácia megszilárdításához, de már az átmenet szakaszában megteremtik azokat; például amikor együttműködnek a korábbi elittel az úgynevezett „paktumos átmenetekben” (Rustow, 1970).

Még akkor is, amikor egyes országok – például a Cseh Köztársaság, Magyarország, Lengyelország vagy Szlovénia – elértek a sikeres átmenet vízvonalához, továbbra is összetett kérdés marad, hogy vajon közülük bármelyik is megvalósította-e a teljes demokratikus konszolidációt. Sok Latin-Amerikával és Dél-Európával foglalkozó szerző olyankor beszél konszolidált demokráciáról a kifejezés ideáltipikus és minimalista értelmében, amikor valamennyi politikailag jelentős csoport betartja a demokratikus játékszabályokat (Linz, 1990; Valenzuela, 1992; Gunther–Diamondouros–Puhle, 1995). A konszolidált demokrá-

cia a szó minimalista értelmében tehát elsősorban annyit tesz, hogy a politikai szereplők magatartása megfelel a demokrácia minimális eljárási követelményeinek.

Linz és Stepan a közelmúltban bevezették a demokratikus konszolidáció tartalmasabb meghatározását. Akkor tekintik a demokráciát konszolidáltnak, amikor „a jelentős, országos, társadalmi, gazdasági, politikai vagy intézményi szereplők egyike sem fordít jelentős forrásokat egy nem demokratikus rendszer megteremtésére azért, hogy elérje céljait, továbbá nem folya-
modik erőszakhoz, vagy külföldi beavatkozáshoz az államtól való elszakadás érdekében”; amikor „a közvélemény erőteljes többsége hiszi, hogy egy társadalom közösségi életének irányításához a legalkalmasabbak a demokratikus eljárások és intézmények...” és, „amikor a kormányzati és a nem kormányzati erők az állam egész területén alávetik magukat bizonyos, az új demokratikus folyamat által szankcionált törvényeknek, eljárásoknak és intézményeknek és szokásszerűen alkalmazzák a konfliktuskezelést azoknak keretein belül” (Linz-Stepan, 1996: 6.). Az a vonás, amely a konszolidáció ezen definícióját megkülönbözteti a fentebb említett(ek)től, nem csupán az, hogy a fő politikai szereplőknek *engedelmeskedniük* kell a demokratikus játékszabályoknak, hanem hogy ezeket a szabályokat egyúttal maguk a szereplők és a közvélemény nagy része tekintse *legitimnek* (Plasser-Ulram-Waldrauch, 1998).

Ez az értelmezés tükrözi a közelmúltban felmerült aggodalmakat azzal kapcsolatban, amikor a demokrácia konszolidációjának értékelését kizárólag a minimális választói és intézményi definíciók alapján végzik el. Ahogy napjainkban a demokratikus rendszerek egyre jobban terjednek és mind tartósabbak, legalábbis a minimális eljárási értelmezés szerint, a tudományos figyelem ma már ismét a formális szabályok és a tényleges politikai gyakorlat különböző megfélemléseinek szorosabb vizsgálata felé fordult. O'Donnell (1992), Linz és Stepan (1996) utóbbi írásai olyan próbálkozásokat tükröznek, amelyek analitikus eszközöket és kategóriákat igyekeznek alkotni, hogy segítségükkel különbséget lehessen tenni a demokrácia minimális meghatározásának ugyan megfelelő, de a demokratikus szabályok gyakorlati alkalmazásában nyilvánvalóan megmutatózó eltérő szintek között.

Schedler (1998: 103.) azt mondja, hogy mind a konszolidáció, mind a demokrácia tekintetében létező különféle értelmezések széles köre vezetett el „a demokratikus konszolidációról szóló dalokat éneklő hangok mostani babiloni kórusához”. A különböző meghatározások gyakran különböző értékelést jelentenek (Commiso, 1997; Elster-Offe-Preuss, 1998). Általában a huntingtoni kétszeres fordulat tesztje révén operacionalizált minimalista meghatározást (alternatívák találhatóak: von Beyme (1996: 30.) alkalmazó tudósoknak nincs problémájuk, amikor

azzal érvelnek, hogy Kelet-Közép-Európa posztkommunista országai konszolidált demokráciák (bár Szlovákia tekintetében fennmarad a zűrzavar). Azok azonban, akik igényesebb definícióval dolgoznak, általában sokkal kevésbé pozitív álláspontot képviselnek. Egyes kutatók azt tartják, hogy még egyetlen posztkommunista ország sem konszolidált demokrácia, és rámutatnak a civil társadalom fejletlenségére olyan országokban, mint a Cseh Köztársaság (Green-Skalnik Leff, 1997) vagy Lengyelország (Taras, 1997). Az engedékenyebb kollégák viszont igenis (majdnem) konszolidáltak tekintenek olyan országokat, mint a Cseh Köztársaság, Magyarország és Lengyelország (Rupnik, 1995; Lewis, 1997). Plasser, Ulram és Waldrauch a négy visegrádi országban folytatott kiterjedt felmérések és kutatások alapján arra a következtetésre jutott, hogy „a négy vizsgált országban valószínűleg igencsak messze jutott a demokrácia attitűdökbe történő beépülésének folyamata” (1998: 192.). Szerintük ezek a kelet-közép-európai országok már majdnem ugyanazon a szinten vannak, mint más átmenet utáni (dél- és közép-) európai, valamint latin-amerikai országok (l. még Miller-White-Heywood, 1998).

Úgy látjuk, hogy a jelenlegi zűrzavar nagy részének felszámolásához az első szükséges lépés az lenne, ha szigorúbban húznánk meg a választóvonalat a posztkommunista Európa demokratikus és nem demokratikus rendszerei között (Diamond, 1996; Collier-Lewitsky, 1997). Következésképpen a demokráciát és alternatíváit az átmenet tanulmányozásának keretei között kellene tartani, míg a demokratikus konszolidáció kutatása foglalkozzon kizárólag a már megszilárdult demokráciákkal. Például kétséges, hogy érdemes-e elemezni ebből a szempontból azt, hogy egy olyan országban, mint Üzbegisztán vagy Szerbia, vajon miért nem sikerült ott megszilárdítani a demokráciát, ha azt először is soha, még elemi formájában sem teremtették meg. Ezek és a hasonló posztkommunista országok még nem hagyták maguk mögött az átmenet folyamatát, amelyben a fő különbség a demokrácia és az önkényuralom között van. Itt a még mindig befejezetlen és bizonytalan kimenetelű küzdelem a rendszerváltás alapvető irányának kérdésének kellene az elemzés középpontjában állnia. Nehéz kérdés eldönteni, hogy milyen elméleti álláspontot foglaljunk el e folyamatok tanulmányozásakor, bár egyetértünk azzal, hogy az átmenet folyamatait a legjobban az esetlegesség bizonyos keretei között (O'Donnell-Schmitter, 1986), „bizonytalan” rendszerben (Schedler 1999) lehet megérteni és ez fokozottan cselekvő-orientált szemléletet igényel (Burton-Gunther-Higley, 1992).

Hasonlóképpen annak sincs értelme, hogy egy olyan országot, mint Szlovákia, kudarcot vallott átmenetként elemezzünk, amikor az elemi demokratikus eljárásokat nyilvánvalóan megteremtették még akkor is, ha azok törékenynek látszanak

(Kopecky-Mudde, 2000). Egyértelműen zajlik a demokratikus konszolidáció Szlovákiában, ahol a fő jellemvonás az intézményesített és stabil demokráciák és a nem intézményesedett és ingatag demokráciák közötti különbség. Következésképpen a demokratikus konszolidáció kutatásának inkább a *demokráciák* (al-)típusaival kellene foglalkoznia, nem pedig a politikai *rendszerek* különféle típusaival. Például a konszolidáció szakaszában kerülnek előtérbe az intézményi berendezkedés és viszonylagos erényeinek kérdései; nevezetesen az elnöki és a parlamenti rendszerekről folytatott, jól megalapozott vita (Lijphart, 1992; Linz, 1994; Merkel, 1996b; Przeworski és mások 1996). Hasonlóképpen ugyancsak itt merül fel, hogy a demokrácia felosztható az intézményesülés különböző típusai és fokozatai szerint (O'Donnell, 1996; Rüb, 1996).

A második felvetés szerint a konszolidáció fogalmát nem szabad túlzott várakozásokkal meghatározni és legkevésbé a demokrácia másfajta meghatározásával, mint amit az átmenet tekintetében alkalmaztunk. Ez különösen fontos a posztkommunista totalitárius örökség összefüggésében, ami sokkal kevésbé kedvez a demokratizálódásnak, mint a dél-európai és latin-amerikai nem demokratikus rendszerek öröksége. E tekintetben a közelmúltban sok konceptuális munka folyt, amelyek eredményei alkalmazhatók Kelet-Európára. Schedler (1998) például világos különbséget tesz a demokratikus konszolidáció számos értelmezése között, és a demokratizálódás szélesebb folyamán belül öt alapvető értelmet különböztet meg, nevezetesen: demokratikus összeomlás megakadályozása, az erőszak megakadályozása, a demokrácia teljessé tétele, a demokrácia elmélyítése, valamint a demokrácia megszervezése. A szerző láthatóan nem hisz egyetlen megközelítés jövődől uralmában, és ezért felszólítja a „konszolidológusokat”, hogy legalábbis legyenek tudatában a fogalom különféle használatának. Ugyanakkor egyértelműen kijelenti, hogy a demokratikus konszolidáció utaljon csak a *rendszer kontinuitására* (ami elkerüli a demokrácia összeomlását és erodálódását), és zárjon ki minden olyan megközelítést, amely a demokrácia *elmélyítésével* vagy *megszervezésével* áll kapcsolatban (Schedler, 1998: 103.).

Egyetértünk és ismételten hangsúlyozzuk, hogy a demokratikus konszolidáció fogalmát a demokrácia ugyanazon (minimális) meghatározásához kell kapcsolni, mint amely lehetővé tette, hogy az adott országot az átmenet szakaszát sikeresen befejezettek kategóriájába sorolhassuk. Továbbá azt tartjuk, hogy a demokratikus konszolidáció folyamatában a fő feladat a (potenciális) elleneltek kooptálása az új demokratikus rendszerbe (nyilvánvalóan anélkül, hogy ez aláássa annak demokratikus jellegét). Ez elsősorban a régi elitekre, azaz a volt kommunistákra vonatkozik, amennyiben paktumos átmenet révén korábban nem kooptálták volna őket. Am ugyanilyen fontos a (potenciális)

új elleneltek kooptálása is. Itt a leginkább figyelemreméltó veszélyt a szélsőjobb jelenti, amely sok országban a szovjetek által meghatározott kommunista rendszerrel szemben kibontakozott „nemzeti-demokratikus” mozgalom része volt, de amelynek céljai az átmenet után eltérhetnek. Létfontosságú meggyőzni őket, hogy cselekedjenek a demokratikus játékszabályok szerint, mint ahogy ezt sikerült elérni például a Rukh esetében Ukrajnában, vagy az ESRP tekintetében Észtországban.

Mindezek mellett fontos felismerni, hogy a konszolidáció nem garantálja a demokrácia immunitását a politikai válságokkal, etnikai feszültségekkel és más, potenciálisan destabilizáló eseményekkel szemben. Valenzuela (1992) éppen azzal érvel, hogy a konszolidáció fogalmát nem szabad eme destabilizáló elemek jelenlétéhez vagy hiányához kötni és hogy az állam válságait meg kell különböztetni a demokrácia válságaitól. Sok megszállt demokráciának kellett már hatalmas nehézségekkel szembenéznie: az Egyesült Királyság Észak-Írországból már hosszú ideje részese az erőszakos vallásközösségi feszültségeknek; a belga kormány pedig egyre fásasztóbb csatát vív a föderáció érdekében. A (túlzottan) nagy igényű meghatározások miatt sok hasonló problémát foglaltak bele a posztkommunista Európa demokratikus konszolidációjának gondjaiba, vagy ami még rosszabb, ezeket a konszolidáció hiányának jeleként értelmezik. Pedig inkább a jövődő változás sürgetésének, a nyílt társadalmak megteremtésének útján elért nagy sikereknek kellene értelmezni, amikor a politikát szabadon lehet vitatni, és a kormányok alávethetők az alulról érkező mozgósító nyomásnak. Más szóval ezeket a problémákat a demokrácia működésének vagy minőségének (szélesebb körű) vizsgálatába kellene illeszteni, szemben a demokrácia konszolidációjának (szűkebb) kutatásával.

AZ ELMÉLET KUDARCA

Az empirikus alapokon nyugvó értékelések növekvő száma – nevezetesen a Kelet-Közép-Európán belüli demokratikus konszolidáció fokozatainak és egyfelől Kelet-Közép-Európa, valamint a Balkán és a posztszovjet köztársaságok között növekvő távolságra vonatkozó vizsgálatok – ellenére még mindig csekély az egyetértés a tekintetben, hogy pontosan mi is magyarázza ezt a kibontakozó változatosságot, és hogy mindez miként értelmezhető a demokratizálódással foglalkozó irodalom fő áramlatának keretei között. Főképpen a tranzitológiai kutatásokat bírálják, miszerint azok „magától értetődően normatívok és lineárisak: feltételezik, hogy a fejlett nyugati demokráciák értékei, strukturái és politikai eljárásai a legfejlettebbek és azokat kell átültetni” (Hughes, 2000: 21.).

Ezt az evolúciós gondolkodást példázzák a demokratizálódási kutatásokon belüli modernizációs elméletek (Kennedy, 1999), amelyek az önkényuralmi rendszer bukásának elindításában, illetve a demokrácia megteremtésének és konszolidációjának kiállításait illetően egyaránt a gazdasági fejlődést tekintik a legfontosabb magyarázó változónak. Szemben azokkal a támadásokkal, amelyeket a modernizációs elmélet a hetvenes és a nyolcvanas években elszenvedett (Rustow, 1970; Smith, 1991), számos szerző magyarázza a kommunizmus összeomlását a széles körű helyi és globális technikai változásokkal, amelyek a kommunista vezetők számára egyre jobban megnehezítették a társadalom mozgósítását és a fölötte gyakorolt uralmat (Pye, 1990; Bova, 1991). Ez a nézet pedig felettebb gyanúsan hangzik, ha figyelembe vesszük azt a meredek gazdasági hanyatlást, amely megelőzte a kommunista rendszerek összeomlását, valamint Kelet-Európa viszonylag magas fokú elszigetelődését a globális gazdaságtól. Más szerzők, mint Huntington (1991) is, óvatosabban fogalmazva azt mondták, hogy a magas fokú gazdasági fejlődés a demokratikus fejlődés szempontjából általában létfontosságú, amivel talán a modernizációs elmélet utóbbi időben bekövetkezett módosulásait (Lipset, 1994; Przeworski–Limongi, 1997; Vanhanen, 1997) visszhangozzák, amelyek a szigorú oksági magyarázatok helyett inkább a pozitív vagy negatív környezetre helyezik a hangsúlyt. Mások még kevésbé deterministák és összekapcsolják a modernizációt a politikai cselekvők elméletével, azt állítva, hogy „a gazdasági virágzás (...) struktúrálja a kiválasztottak preferenciáit a politikai részvétel és a demokratikus uralom tekintetében” (Kugler–Feng 1999: 143.; Munck 1994).

A mai Kelet-Európa gazdasági fejlődésének fényében világosan látható, hogy az irodalom egyszerre túl- és alábecsülte a gazdasági átmenetet. Egyes tudósok, különösen Offe (1991) azt állították, hogy a politikai átmenet lehetetlen a (megelőző) sikeres gazdasági átmenet nélkül, ezt a tézist azonban mind a logika (Linz–Stepan 1996: 435.), mind pedig a legtöbb kelet-közép-európai ország (Lengyelország, Magyarország, Cseh Köztársaság) tényleges helyzete cáfolja, ahol a demokrácia a legkonszolidáltabbnak bizonyul, miközben az egymást követő kormányok küzdenek a növekvő egyenlőtlenség, a munkanélküliség és a szegénység gondjaival. Ironikus, hogy Kelet-Európa néhány államában (Bulgária és Románia) az elhúzódó gazdasági válság miatt „népi reakció” az újonnan megválasztott radikális kormányokat sokkal inkább a politikai és gazdasági reformok irányában „terelte” – miközben a modernizációs kinyilatkoztatástól vagy más, hasonlóan determinisztikus „kulturális érvektől” inkább valamiféle autoritárius politizáláshoz való visszatérést lehetett volna várni.

Mi több, a gazdasági tényezőkkel összefüggő magyarázatokkal nem lehetséges indokolni az egyes kelet-európai országok

demokratikus fejlődésében mutatkozó különbségeket. A régió gazdasági fejlődését figyelő nemzetközi szervezetek adatai azt a nézetet támasztják alá, hogy a posztkommunista országok a „nyertesek” és „vesztesek” számos csoportjába sorolhatók a szokásos jelzőszámok, nevezetesen a GDP, a növekedés szintjei, a munkanélküliség és a szegénység, vagy az inflációs ráták és az odavonzott külföldi befektetések alapján (hasznos áttekintést nyújt Blazyca, 1998). Az elvárt gazdasági és politikai fejlődés pozitív mintája alól túlságosan sok a kivétel: Szlovákiát gazdaságilag igencsak a „nyertesek” csoportjába kell sorolni, mégis gyakran a nem konszolidált demokráciák „veszteseinck” rovatába „teszik”; a balti államok rendszeresen a konszolidált demokráciák között szerepelnek, ám a gazdaságilag vesztesek között is megtalálhatók (kivéve Észtországot); Horvátország viszonylagos gazdasági jóléte nehézkesen illeszkedik politikai reformjainak még mindig átmeneti állapotához. Kétségtelen, hogy ezeknek az anomáliáknak nagy részét valószínűleg az értékclés, főképpen pedig a politikai demokrácia (lásd fentebb) különböző kritériumainak rovására írhatjuk. Ennek ellenére mintha egyre többen hangsúlyoznák, hogy a gazdasági jólét és a politikai demokrácia közvetlen kapcsolatára vonatkozó szokványos bölcsességet megrendítették a latin-amerikai, és a kelet-európai országok példái is (Remmer, 1995), és hogy a kelet-európai országok igencsak egy „különleges zónába” tartoznak, ahol a politikai demokráciát (vagy annak hiányát) a gazdasági fejlődéstől eltérő tényezőkkel kell magyarázni (Misztal, 1992; Lewis, 1997; Kennedy, 1999).

A kommunizmus (egyedülálló) örökségének fontosságát hangsúlyozva, számos szerző összekapcsolja a megelőző autoritárius rendszert és az átmenet, valamint a demokratikus konszolidáció problémáit. Az is biztos, hogy ezt az elméleti súlypontot a szerzők nem egyformán osztják: például Przeworski (1991) szerint a korábbi rendszer milyensége ebből gyakorlatilag semmi jelentőséggel sem bír, míg Huntington (1991) jelentős különbségek okát látja az eltérő örökségekben. A Dél és a Kelet átmenetei között a fő különbség az, hogy az előbbiben a katonák azonnal eltűntek a politikai színtérről, amint megszűnt a demokrácia, míg az utóbbiban a (reform-) kommuniszták továbbra is fontos és gyakran negatív szerepet játszanak az új rezsimben (Baylis, 1998; Higley-Pakulski-Wesolowski, 1998).

Végül soron Huntington és mások nézete győzött a Przeworski által javasolt „tabula rasa” helyett, amit jól példáz a javasolt „pályafüggések” virtuális robbanása a posztkommunista változás dinamikájának magyarázatakor. Például Linz és Stepan (1996) a legátfogóbb módon kapcsolja a korábbi rendszer típusait mind az átmenet, mind pedig a konszolidáció szakaszaihoz; Stark és Bruszt (1998) a kommunista rendszerek különböző tí-

pusaival magyarázza a bevezetett gazdasági reformprogramok változatait; Kitschelt (1995) a korábbi rendszer különböző típusait összeköti a későbbi pártrendszerek struktúrájával. E vizsgálódásokból a legvilágosabban az látható, hogy a posztkommunista fejlődés dinamikáit nem lehet megmagyarázni valamiféle, a korábbi rendszerek által megteremtett közös társadalmi, gazdasági, kulturális és intézményi struktúrával (Jowitt, 1992). A Crawford és Lijphart (1997) által szerkesztett tanulmánykötet meggyőzően mutatja, hogy a múlt (negatív) öröksége leküzdhető, és sokkal árnyaltabb magyarázatokat kell adni ahhoz, hogy meghatározzuk: mely örökségek fognak és melyek nem fognak szerepet játszani a változás irányának alakításában.

Ez persze nem kevésbé igaz azon tanulmányok esetében, amelyek legalábbis megkísérik leválasztani az előző rendszer örökségét, és a kommunista rezsim típusai szerint elkülönülten csoportosítani azokat. Ezek nyilvánvalóan árnyaltak és ígéretesek, a magyarázó munkának ez a vonala azonban nélküli a szintézist, és általános tendenciája, hogy a korábbi rendszereknek annyiféle kategóriáját állítja fel, ahány vizsgált ország van. Ma már ugyan a legtöbb kutató egyetért abban, hogy az önkényuralmi rendszer típusa befolyásolja az átmenet módját, amely viszont hatással van a demokratikus konszolidáció kilátásaira, ám a megállapítások továbbra is ellentmondásosak – például mert a korábbi rendszer hatása nem olyan közvetlen, mint gondolták, különösen a posztkommunista fejlődés hosszú távú kilátásait illetően. Ne feledjük, hogy ezt a nézetet megerősíti a Kelet-Európával foglalkozó legtöbb kutató kétkedése, ahogyan az „elitközpontú” magyarázatokat kezelik, ez pedig az az elméleti hagyomány, amely a legegységesebben kapcsolja össze az átmenet módját a demokratikus konszolidáció kilátásaival. Az eliten alapuló beszámolók bizonyultak talán a legsikeresebbnek a kommunizmus összeomlásának magyarázatában, főképpen amikor a kommunista eliteken belüli szakadásokra és a demokratikus ellenelitek nyolcvanas évek végén történt megjelenésére utaltak (Di Palma, 1991; von Beyme, 1996), sokan mégis túlságosan korlátozottnak, túl bizonytalanoknak vagy a jelen állapotát visszavetítőnek tartják őket ahhoz, hogy képesek legyenek önmagukban magyarázni az átmenet utáni dinamikát (Welsh, 1994; Bos, 1996; Munck-Skalkin Leff, 1996; Lewis, 1997).

Úgy véljük, hogy a kelet-európai fejleményeket magyarázó elméletek áttételezése mutatja, hogy egyetlen értelmező keretbe szükséges integrálni a strukturális és cselekvőkön alapuló magyarázatokat. A demokratizálódással foglalkozó irodalom, beleértve a Kelet-Európával foglalkozó munkákat is, bizonytalan a tekintetben, hogy a strukturáknak (társadalmi-gazdasági, kulturális, vagy intézményi), vagy a cselekvőknek (elitek, pártok, ellenelitek, civil társadalom stb.) kell-e nagyobb szerepet tulajdonítani, és ebből fakadnak az oksági következtetések hatal-

mas gondjai. Elster, Offe és Preuss (1998) a strukturális és a cselekvői megközelítés szintézisét megteremteni igyekvő újító törekvésük során úgy érveltek, hogy a magyarázó kereteknek lehetővé kell tenniük a kapcsolódást mind előre (a struktúrák kiválasztják a cselekvőket és meghatározzák választásait), mind pedig visszafelé (a választások és a cselekvők határozzák meg azokat az intézményi szabályokat, amelyek azután megváltoztatják, vagy semmissé teszik a strukturális determinánsokat). Másodsorban a demokratizálódás összehasonlító elméletének felül kell vizsgálnia az államra és nemzetre mint adott egységekre vonatkozó erőteljes feltételezéseit, valamint a demokratizálódással kapcsolatos azon álláspontját, hogy az elsődlegesen belpolitikai folyamat.

A JÖVŐ ESETLEGES NAPIRENDJE

A posztkommunista Európa demokratizálódása világosan megmutatta, hogy az eddig elvégzett tekintélyes tudományos munka ellenére még sokkal többet kell tenni (Munck, 1994: 368–372; Plasser-Ulram-Waldrauch 1998: 49.; Hughes, 2000). Továbbá az is kiderült, hogy hamis sok demokratizálódási elmélet univerzalista igénye, mivel azok az átmenet bizonyos fajtájára koncentrálnak, például az a feltételezés, hogy mivel a demokrácia e térségben is az önkényuralomból fejlődik ki, megfelel Latin-Amerika és Dél-Európa konkrét eseteinek. Megítélésünk szerint a jövő kutatásának legalább két olyan témával kell foglalkoznia, amely a demokratizálódás irodalmában fejletlen, nevezetesen az állam- és nemzetépítéssel (a „harmadik” átmenet) és a nemzetközi dimenzióval.

Állam- és nemzetépítés

Az állam- és nemzetépítés folyamatait így vagy úgy, de kezdetől fogva a kelet-európai demokratizálódás kulcsfontosságú részenként fogadták el (Bunce 1995a). Ennek ellenére e „harmadik átmenet” természete, amire általában mint állam- és nemzetépítésre, vagy „államiságra” utalnak (Linz-Stepan 1996) bizonyult talán a legszegényesebbnek. Még ha ezek a folyamatok mostanában egyre inkább a kelet-európai fejlemények változatosságát magyarázó anyagok részét is alkotják (Vachudová-Snyder 1997), sok kutató nem rendelkezik a tanulmányozásukhoz szükséges háttérrel. Mivel a demokratizálódás legtöbb kutatója vagy az összehasonlító politikatudomány intézményi iskolájából származik, vagy pedig Latin-Amerika és Dél-Európa tranzitológiai irányzatából indult, ezért az állam és még inkább a nemzet problémái gyakorlatilag idegenek a számukra.

Ezért ma a demokratizálódás kutatói előtt álló legnagyobb feladat, hogy jobban megértsék azt a fontos szerepet, amit az állam- és nemzetépítés kapcsolódó, de különböző folyamatai játszanak a posztkommunista országokban a demokratizálódás során. Ebben nem segít a demokratizálódás „harmadik hullámmal” foglalkozó irodalom. Inkább a demokratizálódás „első hullámának” irodalmához kellene fordulni, nevezetesen ahhoz, amely a nyugat-európai demokratikus államok fejlődésével foglalkozik, és ott kell keresni a lehetséges válaszokat és ösztönzést. Ugyanis pontosan a demokratizálódásnak ezzel a hullámmal kapcsolatban születtek a legnagyobb munkák, amelyek az államépítés és államalakítás rendkívül összetett folyamataival foglalkoznak (Rokkan, 1970; Tilly, 1975; 1990; Bendix, 1996).

Ugyanakkor a nemzetépítés és a demokratizálódás viszonya része a nacionalizmuskutatás interdiszciplináris területének, amely a felhasználásra váró kutatások és eszmék bőségét kínálja (Weber, 1979; Gellner, 1983; Hroch, 1985; Hobsbawm, 1990). A nacionalizmusnak a demokratizálódás döntő részeként való elfogadásának a régióban azonban nem szabad, „az elnyomottak visszatérésének” leegyszerűsített tételére korlátozódnia (Blank, 1994), nevezetesen arra az állításra, hogy a kommunista elnyomás vége annyit tesz, hogy „levették a fedelet” Kelet-Európa ősi nacionalizmusairól. Sőt, figyelembe véve a (korábbi) posztkommunista államok kulturális és nyelvi változatosságát, valamint az általuk megélt válság súlyosságát, a nacionalizmus szintje meglepően alacsony maradt (von Beyme, 1996). Azok a tanulmányok, amelyek egyszerűen csak felsorolják a létező kulturális egységeket (azaz a nyelvi vagy vallási kisebbségeket) a kelet-európai államokban, majd besorolják őket az átmenet és a konszolidáció potenciálisan problematikus esetei közé, hajlamosak arra, hogy elhomályosítsák e jelenség mind fogalmi, mind pedig politikai változatosságát.

Ezék az egyszerűsítések jobbra annak tulajdoníthatók, hogy a szerzők nem ismerik fel: az államépítés nem azonos a nemzetépítéssel. A két folyamat gyakorta szorosan összekapcsolódik, de ez inkább a gyakorlat és nem az elmélet kérdése (Linz, 1993). Az államépítés főképpen a politikai egység, az állam megteremtése és fenntartása. Legfontosabb eleme az a harc, amelyet adott területen a fizikai erőszak feletti monopóliumért folytatnak, tehát ami az állam definíció szerinti lényege. Az államépítés későbbi szakaszaiban a cél főleg az állampolgárok állammal való pozitív azonosulásának megteremtése (Koch, 1993). És éppen ebben a tekintetben válik relevánssá az átfedés a nemzetépítéssel. Ez utóbbi folyamat jelenti „a nemzettudat” öntudatos megteremtését és elterjesztését és a nemzeti identitás érzését, vagy „megtapasztalt” érzetét (Vaneková, 1998: 6.; Foster, 1995). Ezért utal a kulturális egységre, a nemzet, nem pedig a politikai egységre, az állam meghatározására. Annak ellené-

rc, hogy a nemzetállam terminológiája az uralkodó, ma a legtöbb állam nem (tisztán) nemzetállam és nem is kíván azzá válni. Miután ezt megállapítottuk, hozzá kell tenni, hogy a nem nacionalista államok is folytatják a nemzetépítést.

Nem meglepő, hogy ezen a területen a vezető szerepet a posztszovjet államok demokratizálódásával foglalkozó kutatók játsszák (Brubaker, 1996; Kolsto, 1996; Rubin-Snyder 1998; Smith és mások 1998; Sasse, 1999). Azt fejtegetik, hogy a moszkvai hatalmi harcok következtében meggyengült szovjet-orosz központ, és nem valamiféle (már) létező erős nacionalista mozgalmak és identitások járultak hozzá annak a folyamatnak a megindulásához, amelyben ma már az államépítés és a nemzetépítés jórészt egymástól elválaszthatatlanok, és megvalósításuk rendkívül nehéz az új, posztszovjet utódállamokban (beleértve magát Oroszországot is – lásd Hughes, (2000)). Tekintettel a politikai fejlemények átmeneti jellegére és azok gyakran bizonytalan végeredményére, számos kutató érthetően elvetette a „demokratizálódás” (avagy az átmenet és a konszolidáció) kifejezését, helyette inkább kizárólag az állam- és nemzetépítés terminológiáját választva írja le sok posztszovjet ország politikai folyamatait.

Ironikus, de sok kolléga, különösen azok, akik Kelet-Közép-Európával foglalkoznak, tévesen a régióra érvénytelennek tekintik ezeket a folyamatokat (Croan, 1999; figyelemre méltó kivétel Szabó, 1994 és Skalnik Leff, 1998). Ennek a véleménynek a legnyilvánvalóbb cáfolatát Szlovákia kínálja. Nem annyira az a probléma, hogy a kutatók figyelmen kívül hagyták a magyar kisebbség jelentőségét, hanem hogy Szlovákia válságát Mečiar alatt hajlamosak voltak helytelenül úgy magyarázni, hogy az egy erőteljes „etnikai törésvonal” természetes megnyilvánulása, nem pedig egy új állam válsága, amely még nagyon is az államépítés alattomos folyamatában van (Batt, 1996; Kopecký-Mudde, 2000). De még az olyan, elvben „etnikailag homogén” országokban is, mint a Cseh Köztársaság, Magyarország vagy Szlovénia, rendszeresen a felszínre bukkannak az állam és a nemzet viszonyáról folytatott viták, amelyeket közvetlenül betáplálnak a politikai elit (és pártok) közötti versengés mintáiba.

Ezért van szükség elméleti és empirikus építőkövekre is ahhoz, hogy megteremtjük annak az összetett viszonyoknak a koherens és széleskörű megértését, amely a kelet-európai államépítés és nemzetépítés, valamint a demokratizálódás folyamatai között fennáll. Az esettanulmányok növekvő száma mellett, amelyek sajnos jobbára még mindig csak a posztszovjet államokra korlátozódnak, a kisszámú összehasonlító vizsgálatok feltettébb hasznosak lennének. Eddig csak kevés összehasonlító tanulmány vizsgálta a különböző intézményi stratégiákat, amelyekkel a nemzeti elit a kisebbségekkel szembeni politikájuk-

ban alkalmazhatnak (Linz-Stepan, 1996: 428–433.), vagy azokat a különbségeket, amelyeket a posztkommunista kormányok EU-hoz fűződő viszonyukban alkalmazott stratégiáik mutatnak (Vachudová-Snyder, 1997). Szerencsés volna, ha a jövő összehasonlító kutatásai kiterjednének azon posztkommunista országok válogatott (kis) mintájára, amelyek a nemzetépítés és államiság jelentős problémáival találják szemben magukat, mégis különböznek egymástól a demokratizálódás szintjében.

Nemzetközi dimenzió

A kelet-európai demokratikus átmenet és konszolidáció nemzetközi dimenziójára eddig nagyon kevés figyelmet fordítottak. Ez annál is meglepőbb, mert csaknem mindenki egyetért abban, hogy ez fontos dimenzió legtöbb kommunista rezsim összeomlásának magyarázatához. Mint sok kutató megjegyezte, a legfontosabbak azok a változások voltak, amelyeket Gorbacsov vezetett be a volt Szovjetunióban (nevezetesen a peresztrojka és a glásznoszty), és amelyek elvezettek a kommunista rendszerek összeomlásához Kelet-Németországban, Bulgáriában, Csehszlovákiában stb. (Linz-Stepan, 1996; Lewis, 1997; Whitehead, 1997). Ám ezzel a nemzetközi dimenzió még nem vesztette érvényét. Valójában, mint ahogy Pridham (1997, 1999a) érvel, a nemzetközi összefüggés sokkal fontosabb szerepet játszik a kelet-európai átmenetekben, mint annak idején Dél-Európában és Latin-Amerikában, részben azért, mert a politikai és a gazdasági átmenet egyszerre zajlik.

A „nemzetközi dimenzió” nyilvánvalóan igen széles és sokszínű változó, amit nehéz fogalmilag megragadni a nemzeti politikák határaival kapcsolatban. Ez az egyik oka annak, amiért a demokratizálódás kutatói még mindig hajlanak arra, hogy magyarázataikat a belpolitikai szintre korlátozzák, míg a demokratizálódást a nemzetközi kapcsolatok perspektívájából közelítők könnyen figyelmen kívül hagyják az állam szintje alatti (változatos) politikai életet (Remmer, 1995). Ezért először is különbséget kell tenni a „nemzetközi kontextus” és a „nemzetközi szereplők” között. Különböző szerzők szerint a nemzetközi kontextus az 1970-es évek óta rendkívüli módon kedvez a demokratizálódásnak (Linz-Stepan, 1996; Green, 1999). A legtöbb nyugati állam ettől kezdve egyre inkább külpolitikája napirendjére tűzi a demokratizálódás globális törekvését, megbünteti a (különböző mértékben) antidemokratikus kormányokat és megjutalmazza a demokratikusakat. Egyesek számára ez nem más, mint fontos elmozdulás a demokrácia előmozdításának módozataiban: a „kényszerítés” korábban uralkodó formái helyett a mostanában meghatározó „feltételesség” irányában (Whitehead, 1996). Továbbá világszerte egymás után jöttek lét-

re a demokráciát támogató nonprofit szervezetek, követelve a demokratizálódást az önkényuralmi rendszerekben, vagy segítve a demokratizálási mozgalmakat a demokráciákon belül (Risse-Ropp-Sikkink, 1999). Mi több, a globális kommunikációs rendszer segített az elnyomottaknak külföldre juttatni az üzeneteiket, valamint abban, hogy a „szabadok” üzenete eljuthasson a „nem szabadokhoz” (pl. Urban, 1997).

Mivel azonban a nemzetközi kontextus konstans, nem képes megmagyarázni az átmenet és konszolidáció azon nyilvánvaló különbségeit, amelyek megfigyelhetők az olyan posztkommunista országokban, mint Lengyelország és Magyarország a demokratikus, illetve Szerbia és Üzbegisztán az autokratikus oldalon. E tekintetben a nemzetközi szereplők magatartásának, amely hagyományosan a nemzetközi kapcsolatokon belül egy alárendelt diszciplína területe, több haszonnal jár. Különböző országok esetében más és más szereplők alkotják a releváns nemzetközi dimenziót, mégpedig eltérő hatással (Merkel, 1996a; Parrott, 1997). Hasonlóképpen ugyanaz a nemzetközi szereplő más és más hatást gyakorol a különböző államokra attól függően, hogy e szereplők politikája miképpen szűrődik át a belpolitikai struktúrákon (és helyi felfogáson), és a befogadó állam miképpen kapcsolódik a szélesebb nemzetközi rendszerhez (Pridham, 1997). Nyilvánvaló, hogy az ennyire összetett folyamatokat csakis (elméletileg megalapozott) esettanulmányokon, vagy kisszámú elemből álló összehasonlító munkák segítségével lehet vizsgálni.

Talán a legvilágosabb és a leginkább döntő az Európai Unió a demokratizálódási törekvésekre gyakorolt folyamatos befolyása a kelet-közép-európai országokban. Mivel ezen országok (még mindig) legfőbb külpolitikai céljuknak az EU-tagságot tekintik, az EU erős pozícióból tudja befolyásolni a belpolitikájukat. Mindeddig az EU ezt erőteljesen tette is arra szorítva a kelet-közép-európai országokat, hogy valósítsák meg a szabadpiac politikájának globális, liberális jövőképét, átlátható közigazgatási és politikai rendszert teremtsenek, és az emberi jogok demokratikus rezsimjét hozzák létre. Aligha kétséges, hogy eme intézkedések közül sokat az érintettek azért hoztak meg, mert EU-tagok szeretnének lenni, és nem azért, mert őszintén támogatják önmagukban ezeket a célokat (Greskovits, 1998; Petrová, 1999). Mivel ezeket az intézkedéseket az érintett országok meghozták, ezzel különböző módon befolyásolták a demokratikus konszolidáció folyamatát; részben pozitívan, mert az érintett országok elfogadják az új realitást, és magukévá teszik az új célokat, részben pedig negatívan, mert egyes intézkedések kiváltják a helyi lakosság ellenállását, és esetleg egy új ellenelitet teremtenek (Croan, 1999; Henderson, 1999; Tánase, 1999).

KÖVETKEZTETÉS

A közelmúlt kelet-európai változásainak eredményeképpen kibontakozott politikai, gazdasági és társadalmi következmények változatossága termékeny talajt kínál a demokratizálódás harmadik hullámának másutt, nevezetesen Latin-Amerikában és Dél-Európában magyarázó keretek teszteléséhez. Egyelőre azonban Kelet-Európa és a demokratizálódás kutatása közötti viszony felettébb aszimmetrikus. Ellentétben a kelet-európai változások vizsgálata során keletkezett adatok és elmélet hatalmas hozzájárulásával a demokratizálódás irodalmához, ez utóbbinak csupán szerény hasznát láttuk a posztkommunista Európa demokratizálódási folyamatának megértésében. Noha szívesen alkalmazzuk a meglévő terminológiát, és ezért a Kelet-Európa (főleg Közép-Európa)-kutatások nagyobb mértékben integrálódtak az összehasonlító vizsgálódások fő áramlatába, mégis jobbára megválaszolatlanok maradnak az olyan kérdések, hogy mit is jelent a demokratikus átmenet és konszolidáció a kelet-európai kontextusban, valamint hogy mivel magyarázható a láthatóan növekvő távolság Kelet-Közép-Európa valamint a posztszovjet és a balkáni államok között.

Figyelembe véve, hogy a demokratizálódás viszonylag rövid ideje zajlik Kelet-Európában, talán túlságosan korai még helytálló általánosításokat várni, még kevésbé az összetett folyamatok egyetlen ésszerű leírását. Mégis hisszük, hogy a Kelet-Európa-kutatás már elégséges anyagot produkált, ami megérdemli a szintézist és az új dimenziók felé való törekvést. Azt javasoltuk, hogy a munka három kulcsfontosságú területre összpontosítson. Először is szükséges javítani a posztkommunista Európában kibontakozó rendszerek változatosságának osztályozásán, amit a demokratikus konszolidáció tartalmát illetően gyakran túlzó várakozások mérsékléséklésének kell kísérnie. Másodsor a strukturális és tevékenységi alapú magyarázatokat egyetlen magyarázó keretbe szükséges integrálni. Végül ezek a szükségképpen sokváltozós elemzések határozottan tárják föl két, eddig elhanyagolt téma magyarázó erejét: az állam- és nemzetépítést és a nemzetközi dimenzióit. Ebben az értelemben a demokratizálódás kutatása nagy hasznot húzhatna abból, ha kitérít a diszciplináris és földrajzi korlátait, és integrálja a nacionalizmustanulmányok, a nemzetközi kapcsolatok, valamint a demokratizálódás „első hulláma” vizsgálatának eredményeit.

Hálásak vagyunk Jean Grugelnek (Sheffield University) és Gwen Sasse-nek (LSE) segítőkész megjegyzéseikért, amelyeket a jelen cikk korábbi változataihoz fűztek. Ezenkívül köszönetet mondunk a névtelen szemlélőknek javaslataikért és észrevételeikért.

Fordította: Gáthy Vera

JEGYZETEK

Elismerve, hogy Naimark (1999: 327.) szavai szerint „az elmúlt tíz évben drámaian megváltozott 'Kelet-Európa' földrajzi képe, ezért egyre nehezebb pontosan tudni, hogy az ember mit is ért e fogalom alatt”, szükséges világossá tenni, hogy ebben a tanulmányban hogyan is használjuk a különböző földrajzi meghatározásokat. A legfontosabb, hogy a földrajzi fogalmakat inkább csak rovidítésként alkalmazzuk, az egyes országokat többé-kevésbé azonos földrajzi elhelyezkedésük, és ami ennél is fontosabb, politikai fejlődésük szerint csoportosítjuk. Kezdvé a legegyszerűbb kifejezéssel: a „posztszovjet” fogalmat alkalmazzuk mindazokra az államokra, amelyek a volt Szovjetunióból keletkeztek. A „Kelet-Európa” fogalmat minden posztkommunista európai államra alkalmazzuk, beleértve – földrajzilag helytelen módon – a közép-ázsiai posztkommunista országokat is (és a nem posztszovjet Mongóliát). Végül a „Kelet-Közép-Európa” a négy visegrádi országot jelöli (bár politikai értelemben a meghatározás illik a balti államokra és Szlovéniára is), míg a „Balkán” kifejezést Jugoszlávia utódállamaira, valamint Bulgáriára, Romániára és Albániára alkalmazzuk.

Az azonban eldöntetlen, hogy kik is alkotják pontosan a legjelentősebb vagy illetékes csoportokat és politikai szereplőket. A demokratizálódás irodalma gyakran tekinti a politikai pártokat és nagy érdekcsoportokat a fő játékosoknak, és ebből fakadnak a panaszok, hogy a civil társadalom különböző mozgalmait és egyesületeit figyelmen kívül hagyják még akkor is, ha egy-egy új demokráciában viszonylag fontosak.

Egy újabb tanulmányában Schedler (1999) változtatott álláspontján: „A demokratikus konszolidáció nem a rendszer stabilitásáról szól, hanem a rendszer stabilitásának elvárásáról” (kiemelés tőlünk). Szerintünk azonban helyett, hogy megoldaná a konszolidáció végpontjának problémáját, ez az új súlypont új problémákat teremt. (Például: kiknek az elvárásai fontosak? Hogyan lehet az „elvárásokat” mérni?)

Azt a minimalista definíciót javasoljuk alkalmazni, amely Schumpeter választói demokráciája (azaz a választások létezése) és Dahl poliarchia-meghatározása közé esik. Hasznos fogalomalkotást kínál Gunther, Diamandouros és Puhle (1995).

Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy lehetetlen a konszolidált demokrácia viszonylag sikeres rendszerellenes pártok megléte mellett. Mint Olaszország példája is mutatja, a legfontosabb szempont az, hogy ezeket a pártokat kooptálják a rendszerbe, azaz osztozzanak velük a zsákmány (egy része) fölött és (ennek fejében) fogadják el a játékszabályokat.

A modernizációs tézis érvényessége és hasznossága tekintetében talán a legjobb összefoglalást Geddes (1999: 119.) kínálja: „Roviden hűszesztendei megfigyelés és elemzés után a demokratizálódás iránti tudományos érdeklődés harmadik hulláma idején viszonylag bizonyosak lehetünk abban, hogy pozitív viszony létezik a fejlődés és a demokrácia között, bár nem tudjuk, hogy miért.”

Ne feledjük, hogy Bulgáriát és Romániát gyakran a „kulturális sereghajtók” kategóriájába sorolják, azaz az oszmán hagyományok, a török befolyás és a keleti ortodoxia történelmi háttérével rendelkezők közé. Ezeket olykor Kelet-Közép-Európa országainak osztrák-magyar, nyugati keresztény hagyományaival rendelkező országaitól különbözönek tekintik (amelyek negatívan viszonyulnak a demokrácia kilátásaihoz) (Lewis, 1997).

Míg a legtöbb posztszovjet államban a korábbi kommunista *nomenklatura* igen befolyásos maradt a (párt) politikában, a legtöbb kelet-közép-európai államban csupán mint „a felemelkedő új burzsoázia jelent ismét meg” (Harsanyi, 1999). Miképpen Tánase (1999: 363.) érvel, a régi politikai elit/új gazdasági elit „ellentmondó hangulatban van, arra törekszik, hogy a korlátozza a re-

formokat a politikai és gazdasági folyamatok ellenőrzése érdekében (juttatás, jólét); és 2. szorgalmazza a reformokat, hogy hasznos húz hasson a lehetőségekből" (az orosz eset érdekes taglalását lásd Hughes, (2000)

Eddig a kérdés vizsgálata érdekében szinte kizárólag két kutató tett erőfeszítéseket, Geoffrey Pridham (1997, 1999a) és Laurence Whitehead (1996, 1997). Más kutatók még készítettek néhány munkát, köztük van Quigley (1997), Phillips (1999) és Wedel (1999). Hasznos elméleti áttekintést ad Schmitz és Sell (1999).

A néhány, kevés elemes összehasonlító munka közül kettő van, amely empirikusan tanulmányozza a nemzetközi dimenzió hatását és tartalmazza a nemzetépítő megközelítést: Hunter (1994) és Skalnik Leff (1996). Igen átgondoltan taglalja azokat a különféle módokat, ahogy a nemzetközi dimenzió befolyásolta az átmenetet Oroszországban Hughes (2000).

Hasonlóan érvelhetünk a NATO és az Európa Tanács esetében. Itt azonban főleg az EU-ra összpontosítunk, noha a kelet-közép-európai kormányok napirendjén mindkét másik szervezet tagsága fontos helyet foglalt, vagy foglal el, és a felvételt kérelmező országoktól elvárják az alapvető demokratikus intézmények és magatartás meglétét, mégis a kelet-közép-európai államok mind a NATO-nak, mind az Európa Tanácsnak másodlagos jelentőséget tulajdonítanak, vagy az EU „tornácának” tekintik azokat.

Egyes első próbálkozásokat lásd például: Merkel (1996a), Sandschneider (1996) vagy Elster, Offe és Preuss (1998).

IRODALOMJEGYZÉK

- Batt, J., 1996. *The new Slovakia. National identity, political integration and the return to Europe*. London: The Royal Institute of International Affairs
- Baylis, T., A. 1998. Elite change after communism: Eastern Germany, the Czech Republic, and Slovakia. *East European Politics and Societies*, 12: 265-299
- Bendix, R., 1996. *Nation-building & citizenship*. New Brunswick: Transaction
- Bermeo, N., Ed. 1992. *Liberalization and democratization: Change in the Soviet Union and Eastern Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press
- Blank, S., 1994. The return of the repressed? Post-1989 nationalism in the "new" Eastern Europe. *Nationalities Papers*, 22: 405-425.
- Blazyca, G., 1998. Politics of economic transformation. In: S. White-J Batt-P. G. Lewis, *Developments in Central and East European Politics*. Houndmills: Macmillan, 191-215.
- Bos, E. 1996. Die Rolle von Eliten und kollektiven Akteuren in Transitionsprozessen. In W. Merkel Ed., *Systemwechsel I. Theorien, Ansätze und Konzepte der Transitionsforschung* (2. kiadás, 81-109). Opladen: Leske + Budrich
- Bova, R. 1991. Political dynamics of the post-communist transition: A comparative perspective. *World Politics* 44: 113-138.
- Brubaker, R. 1996. *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the new Europe*. Cambridge: Cambridge University Press
- Bunce, V. 1995. Comparing east and south. *Journal of Democracy* 6: 87-100.
- Bunce, V. 1995b. Should transitologists be grounded? *Slavic Review* 54: 111-127.
- Burton, M.-Gunther, R.,-Higley, J., 1992. Introduction: elite transformations and democratic regimes J. Higley-R. Gunther. In: *Elites and democratic consolidation in Latin America and Southern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1-37

- Collier, D.-Levitsky, S., 1997. Democracy with adjectives: conceptual innovation in comparative research. *World Politics*, 49: 403-451
- Colomer, J. M., 1994. *Institutional strategies in transitions to democracy: The experience of Eastern Europe*. Working Paper IESA
- Comisso, E., 1997. Is the glass half full or half empty? Reflections on five years of competitive politics in Eastern Europe. *Communist and Post-Communist Studies*, 30: 1-21.
- Crawford, B.-Lijphart, A. 1997. *Liberalization and Leninist legacies: Comparative perspectives on democratic transitions*. Berkeley: University of California Press
- Croan, M., 1999. Ten years on. *East European Politics and Societies*, 13: 249-255.
- Dahl, R. A., 1971. *Polyarchy Participation and opposition*. New Haven: Yale University Press
- Diamond, L., 1996. Is the third wave over? *Journal of Democracy*, 7: 20-37.
- Di Palma, G., 1990. *To craft democracies. An essay on democratic transitions*. Berkeley: University of California Press
- Ekiert, G., 1999. Ten years after: an optimistic view. *East European Politics and Societies*, 13: 278-284.
- Elster, J., 1993. Constitution-making in Eastern Europe: Rebuilding the boat in the open sea. *Public Administration*, 71: 169-219.
- Elster, J., Offe, C.,-Preuss, U. K., 1998. *Institutional design in post-communist democracies: Rebuilding the ship at sea*. Cambridge: Cambridge University Press
- Foster, R., 1995. *Nation making: Emergent identities in postcolonial Melanesia*. Ann Arbor: University of Michigan Press
- Geddes, B., 1999. What do we know about democratization after twenty years? *Annual Review of Political Science* 2: 115-144.
- Gellner, E., 1983. *Nations and nationalism*. Oxford: Basil Blackwell
- Green, A. T.-Skalnik Leff, C., 1997. The quality of democracy: mass-elite linkages in the Czech Republic. *Democratization*, 4: 63-87.
- Green, D. M., 1999. The lingering liberal movement: An historical perspective on the global durability of democracy after 1989. *Democratization* 6: 1-41.
- Greskovits, B., 1998. *The political economy of protest and patience*. Budapest: CEU Press
- Gunther, R. Diamandouros, P. N.-Puhle, H. J. (szerk.) 1995. *The politics of democratic consolidation: Southern Europe in comparative perspective*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press
- Haraszi, M., 1999. Decade of the handshake transition. *East European Politics and Societies* 13: 288-292.
- Henderson, K., Ed. 1999. *Back to Europe: Central and Eastern Europe and the European Union*. London: UCI. Press
- Higley, J.- Pakulski, J.-Wesolowski, W., 1998. Introduction: Elite change and democratic regimes in Eastern Europe. In J. Higley-J. Pakulski-W. Wesolowski. (szerk.) *Postcommunist elites and democracy in Eastern Europe*. London: Macmillan, 1-33.
- Hobsbawm, E., 1990. *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality*. Cambridge: Cambridge University Press
- Hroch, M., 1985. *Social preconditions of national revival in Europe. A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations*. Cambridge: Cambridge University Press
- Hughes, J., 2000. Transition models and democratisation in Russia. In: M. Bowker-C. Ross. (szerk.) *Russia after the Cold War*. London: Longman, 21-49
- Hunter, S. T., 1994. *The Transcaucasus in transition. Nation-Building and Conflict*. Washington: CSIS
- Huntington, S. P., 1991. *The third wave: Democratization in the late twentieth century*. Norman: University of Oklahoma Press

- Jowitt, K., 1992. *New world disorder. The Leninist extinction*. Berkeley: University of California Press
- Karatnycky, A., 1997. Freedom on the march. *Freedom Review*, 28: 5-29
- Karl, T. L.-Schmitter, P. C., 1995. From an iron curtain to a paper curtain: Grounding transitologists or students of postcommunism? *Slavic Review*, 54: 965-987.
- Kennedy, M. D., 1999. Contingencies and the alternatives of 1989: Toward a theory and practice of negotiating revolution. *East European Politics and Societies*, 13: 293-302.
- Kitschelt, H., 1995. Formation of party cleavages in post-communist democracies. *Party Politics*, 1: 447-472
- Koch, K., 1993. *Over staat en staatsvorming*. Leiden: DSWO
- Kolsto, P., 1996. Nation-building in the former USSR. *Journal of Democracy*, 7: 118-132.
- Kopecky, P.-Mudde, C., 2000. Explaining different paths of democratisation: The Czech and Slovak Republics. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, megjelenés alatt.
- Kugler, J.-Feng, Y., 1999. Explaining and modeling democratic transitions. *Journal of Conflict Resolution* 43: 139-146.
- Lewis, P. G., 1997. Theories of democratization and patterns of regime change in Eastern Europe. *Journal of Communist Studies and Transition Politics* 13: 4-26.
- Lijphart, A. (szerk.): 1992. *Parliamentary versus presidential government*. Oxford: Oxford University Press
- Linz, J. J., 1990. Transitions to democracy. *The Washington Quarterly* 13:143-164.
- 1993. State building and nation building. *European Review*, 1: 355-369.
- 1994. Presidential or parliamentary democracy: Does it make a difference? In J. J. Linz, & A. Valenzuela (szerk.): *The failure of presidential democracy: Comparative perspectives*. I k. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 3-90
- Linz, J. J.-Stepan, A., 1996. *Problems of democratic transition and consolidation: Southern Europe, South America, and post-communist Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press
- Lipset, S. M., 1994. The social requisites of democracy revisited. *American Sociological Review* 59: 1-22.
- Merkel, W., 1996a. Struktur oder Akteur, System oder Handling: Gibt es einen Königsweg in der sozialwissenschaftlichen Transformationsforschung. In: W. Merkel (szerk.): *Systemwechsel 1. Theorien, Ansätze und Konzepte der Transitionsforschung*. Opladen: Leske + Budrich, 303-332.
- 1996b. Institutionalisierung und Konsolidierung der Demokratie in Ostmitteleuropa. In W. Merkel, E. Sandschneider-D. Segert (szerk.): *Systemwechsel 2. Die Institutionalisierung der Demokratie*. Opladen: Leske + Budrich, 73-112
- Miller, W. L., S. White-P. Heywood, 1998. *Values and political change in postcommunist Europe*. Houndmills: Macmillan
- Misztal, B. A., 1992. Must Eastern Europe follow the Latin American way? *Archives Européennes de Sociologie*, 33: 151-179.
- Munck, G. L., 1994. Democratic transitions in comparative perspective. *Comparative Politics* 26: 355-375.
- Munck, G.-Skalnik Leff, C., 1997. Modes of transition and democratization: South America and Eastern Europe in comparative perspective. *Comparative Politics* 29: 343-362.
- Naimark, N. M., 1999. Ten years after: perspectives on 1989. *East European Politics and Societies*, 13: 323-327.

- O'Donnell, G., 1992. Transitions, continuities, and paradoxes. In S. Mainwaring, G. O'Donnell & J. S. Valenzuela (szerk.): *Issues in democratic consolidation: The new South American democracies in comparative perspective*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 17-56
- O'Donnell, G.-Schmitter, P. C. 1986. *Transitions from authoritarian rule. Tentative conclusions about uncertain democracies*. Baltimore: Johns Hopkins University Press
- Offe, C., 1991. Capitalism by democratic design? Democratic theory facing the triple transition in East Central Europe. *Social Research*, 58: 865-892
- Parrott, B., 1997. Perspectives on postcommunist democratization, in K. Dawisha & B. Parrott (szerk.): *Democratic changes and authoritarian reactions in Russia, Ukraine, Belarus, and Moldova*. Cambridge: Cambridge University Press, 1-39
- Petrová, T., 1999. *The effect of the European stability pact on the resolution of the bilateral disputes between the EU applicant countries*. Budapest: MA-szakdolgozat CEU
- Phillips, A. L., (1999) Exporting democracy: German political foundations in Central-East Europe. *Democratization* 6: 70-98
- Plasser, F., Ulram, P. A.-Waldrauch, H. 1998. *Democratic consolidation in East-Central Europe*. Houndmills: Macmillan
- Pridham, G., 1997. The international dimension of democratisation: Theory, practice and inter-regional comparisons. In G. Pridham-E. Herring-G. Sandford (szerk.) *Building democracy? The international dimension of democratisation in Eastern Europe*. London: Leicester University Press, 7-29.
- Pridham G., 1999a. Revisiting the international dimension of regime change: Ten years after in East-Central Europe. *Budapest Papers on Democratic Transition*, 256.
- 1999b. The European Union, democratic conditionality and transnational party linkages: The case of Eastern Europe. In J. Grugel Ed. *Democracy without borders: Transnationalization and conditionality in new democracies*. London: Routledge, 59-75.
- Przeworski, A., 1991. *Democracy and the market. Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America*. New York: Cambridge University Press
- Przeworski, A.- Limogni, F. 1997. Modernization: Theories and facts. *World Politics*, 49: 155-183.
- Przeworski, A. és mások, 1996. What makes democracies endure? *Journal of Democracy*, 7: 39-55.
- Pye, L. W., 1990. Political science and the crisis of authoritarianism. *American Political Science Review* 84: 3-29.
- Quigley, K. F. F., 1997. *For democracy's sake: Foundations and democracy assistance in Central Europe*. Washington: Woodrow Wilson Center
- Remmer, K. L., 1995. New theoretical perspectives on democratization. *Comparative Politics* 28: 479-495.
- Risse, T.-Ropp, S. C.-Sikkink, K. (szerk.) 1999. *The power of human rights. International norms and domestic change*. Cambridge: Cambridge University Press
- Rokkan, S., 1970. *Citizens, elections, parties: Approaches to the comparative study of the processes of development*. Oslo: Universitetsforlaget
- Rose, R., 1997. Where are post-communist countries going? *Journal of Democracy*, 8: 92-108.
- Rubin, B. R.-Snyder, J. Eds 1998. *Post-Soviet political order. Conflict and state building*. London: Routledge
- Rüb, F. W., 1996. Die Herausbildung politischer Institutionen in Demokratisierungsprozessen. In W. Merkel. Ed. *Systemwechsel i. Theorien*,

- Ansätze und Konzepte der Traditionsforschung* Opladen Leske + Budrich, 111-137
- Rupnik, J., 1995. The post-totalitarian blues. *Journal of Democracy*, 6: 61-73.
- Rustow, D. A., 1970. Transitions to democracy: Towards a dynamic model. *Comparative Politics*, 2: 337-365.
- Sandschneider, E., 1996. Systemtheoretische Perspektiven politikwissenschaftlicher Transformationsforschung. In: W. Merkel. *Systemwechsel I. Theorien, Ansätze und Konzepte der Traditionsforschung* Opladen: Leske + Budrich, 23-45.
- Sasse, G., 1999. *Bringing the regions back in - Regionalism as an issue of Ukrainian state- and nation-building: The case of Crimea*. London: Ph. D. disszertáció LSE
- Schedler, A., 1998. What is democratic consolidation? *Journal of Democracy*, 9: 91-107.
- 1999. Uncertain uncertainty. The blurred boundaries of democratic transition and consolidation. Előadás a "Regimes and political change in Latin America" elnevezésű konferencián. University of Illinois Urbana-Champaign, augusztus 6-7. 37.
- Schmitter, P., 1994. Dangers and dilemmas of democracy. *Journal of Democracy*, 5: 57-74.
- Schmitter, P. C.-Karl, T. L., 1994. The conceptual travels of transitologists and consolidologists: how far to the East should they go? *Slavic Review*, 53: 173-185.
- Schmitz, H. P.-Sell, K., 1999. International factors in processes of political democratization: Towards a theoretical integration. In: J. Grugel. (szerk.): *Democracy without borders: Transnationalization and conditionality in new democracies*. London: Routledge, 23-41
- Shumpeter, J. A., 1943. *Capitalism, socialism and democracy*. London: Unwin
- Skalnik Leff, C., 1996. *The Czech and Slovak republics: Nation versus state*. Boulder: Westview Press
- Smith, G. és mások, 1998. *Nation-building in the post-Soviet borderlands. The politics of national identities*. Cambridge: Cambridge University Press
- Smith, P. H., 1991. Crisis and democracy in Latin America. *World Politics* 43: 608-634.
- Stark, D.-L. Bruszt, 1998. *Postsocialist pathways: Transforming politics and property in East Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press
- Szabó M., 1994. Nation-state, nationalism, and the prospects for democratization in East Central Europe. *Communist and Post-Communist Studies*, 27: 377-399
- Tánase, S., 1999. Changing societies and elite transformation. *East European Politics and Societies*, 13: 358-363.
- Taras, R., 1997. Poland's path from civil society to consolidated democracy: One step forward, two steps back? *Canadian Slavonic Papers*, 34: 87-108.
- Tilly, C. (szerk.) 1975. *The formation of national states in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press
- 1990. *Coercion, capital and European states AD 990-1990*. Cambridge: Cambridge University Press
- Urban, G. R. 1997. *Radio Free Europe and the pursuit of democracy: My war within the cold war*. New Haven: Yale University Press
- Vachudová, M. A.-Snyder, T., 1997. Are transitions transitory? Two types of political change in Eastern Europe since 1989. *East European Politics and Societies* 11: 1-35.
- Valenzuela, J. S., 1992. Democratic consolidation in post-transitional settings: Notion, process and facilitating conditions. In: S. Mainwaring, G.-O'Donnell J. S. Valenzuela (szerk.): *Issues in democratic consolidation: The new South American democracies in comparative perspective*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 57-104.

- Vaneková, K., 1998 *Nation formation in education: The case of the Czech and Slovak Republics*. Budapest: CEU Working Paper IRES 98/7.
- Vanhanen, T., 1997 *Prospects of democracy. A study of 172 countries*. London: Routledge
- Beyme, von K., 1996 *Transition to democracy in Eastern Europe*. Houndmills: Macmillan
- 1999. Zur Diskussion gestellt - Osteuropaforschung im Umbruch. *Osteuropa*, 49: 285-304.
- Weber, E., 1979. *Peasants into Frenchmen: The modernization of rural France*. London: Chatto & Windus
- Wedel, J., 1999. *Collision and collusion. The strange case of western aid to Eastern Europe*. Basingstoke: Macmillan
- Welsh, H. A., 1994. Political transition processes in Central and Eastern Europe. *Comparative Politics*, 26: 379-394.
- Whitehead, L. (szerk.) 1996. *The international dimension of democratization. Europe and the Americas*. Oxford: Oxford University Press
- 1997. East-Central Europe in comparative perspective. In: G. Pridham-E. Herring-G. Sanford. (szerk.). *Building democracy? The international dimension of democratisation in Eastern Europe*. London: Leicester University Press, 30-55.